

MICHAŁ TADEUSZ NAJMAN

Pozostałości prawa religijnego we współczesnym prawie

Remnants of Religious Law in Contemporary Law

Abstract

Religion and law mutually interpenetrated and influenced each other both in the early stages of the formation of society and in the further processes of its development. It is impossible to say clearly which of them developed earlier, or which had a greater influence on the contemporary form of the other. At present, the relationship between law and religion is rarely discussed. The dominant view proclaiming the secularization of law, while undoubtedly justified, seems to overlook the religious origins of many contemporary purportedly secular legal institutions, such as the principle of equality before the law, social policy, parental authority or posthumous protection of personal rights. It seems that departing from the religious justification of legal institutions is the right solution, which push legal sciences to seek explanations of the functioning of legal institutions. The aim of this paper is to show that law and religion mutually interpenetrated during the period of creation of their final forms, which resulted in the popularization of legal institutions derived from religious norms. This facilitates the creation (or denotation) of legally protected values and the search for their scientific (non-religious) foundations.

SŁOWA KLUCZOWE: prawo, religia,
religijne podstawy prawa

KEYWORDS: law, religion, religious
foundation of law

MICHAŁ TADEUSZ NAJMAN – doktor nauk prawnych,
ORCID – 0000-0001-8207-8458, e-mail: michalnajmano@gmail.com

1 | Wstęp

Praktycznie od szesnastego stulecia widoczna jest postępująca laicyzacja społeczeństw. Jak stwierdził Le Brass proces reformacji trwa do dziś (*le grand reformation*)^[1]. Z jednej strony ocenić należy to pozytywnie, gdyż odseparowanie władzy świeckiej od kościelnej sprzyja rozwojowi tolerancji religijnej, a co za tym idzie wzrostowi indywidualizacji jednostek i tworzeniu oraz rozwojowi nowych społecznie pożądanym wartości^[2]. Z drugiej strony współcześnie nie dostrzegamy silnych więzów jakimi połączone są religia i prawo. Obie te instytucje powstawały w początkowym etapie powstawania społeczności i wzajemnie wpływały na siebie. Z jednej strony normy prawne wpływały na kształt organizacji kultu bóstw, przebieg rytuałów, etc., z drugiej wartości prezentowane w dogmatykach religijnych dawały asumpt do wskazywania ich jako źródeł prawa, tym samym uzasadniając ich przestrzeganie i upowszechniając je. Postępujący proces laicyzacji przyczynił się do wpojenia w umyśle współczesnego człowieka przekonania, że prawo i religia są instytucjami niezależnymi od siebie a wartości przez nie prezentowane winny być odseparowane. Zapominamy, że prawo w początkowych fazach rozwoju społecznego uzasadniane było normami religijnymi, boskim pochodzeniem prawa lub władzy do jego stanowienia, a jego naruszenie traktowano jak obrazę Boga (monizm polityczno-religijny)^[3]. Zapominamy, że geneza tego, co dziś traktujemy za wyznacznik demokratycznego państwa prawa swoje pierwotne podłoże znajduje w religii. Nadmienić jednak trzeba, że laicyzacja sprzyja rozwojowi nauk, w tym nauk prawnych. Daje ona impuls przedstawicielom doktryny do wskazywania (kreowania lub denotowania^[4]) wartości innych niż religijne w uzasadnieniu instytucji prawnych początkowo uzasadnianych przez pryzmat religii. Warto zatem wskazać kilka przykładów na potwierdzenie religijnych podstaw współczesnych instytucji prawnych oraz przedstawić proces ewolucji argumentacji ich znaczenia w funkcjonowaniu społeczeństwa.

¹ Gabriel Le Brass, „Sociologie religieuse et science des religions” *Archives de Sociologie des Religions*, nr 1 (1956): 3.

² Peter Berger, Thomas Luckmann, *Spółeczne tworzenie rzeczywistości* (Warszawa: PWN, 2010), 23.

³ Szerzej: Piotr Burgoński, „Modele relacji między religią i polityką”, [w:] *Religia i polityka. Zarys problematyki*, red. Piotr Burgoński, Michał Gierycz (Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2014), 216-239.

⁴ Bertrand Russell, „On denoting” *Mind*, Vol. CXIV (2005): 873-887.

2 | Wzajemne wpływy religii i prawa na siebie w procesie ich kształtowania

Na wstępie rozważań wskazać należy, co autor rozumie pod pojęciami prawa i religii. W doktrynie brak jest jednolitej definicji pojęcia prawa^[5]. Na potrzeby niniejszego artykułu przez prawo rozumiem zespół powszechnie akceptowanych (zinternalizowanych^[6]) norm, których nieprzestrzeganie zagrożone jest sankcją^[7]. Nie chodzi tu zatem wyłącznie o prawo w ujęciu pozytywnym, tworzone przez uprawnione organy, którego sankcje mają charakter sformalizowany i wykonywany w ramach państwa^[8]. Chodzi o każdy system normatywny obowiązujący w społeczeństwie, niezależnie od tego, czy został on stworzony przez człowieka, czy też został wykształcony w procesie historyczno-ewolucyjnym^[9]. Z kolei przez pojęcie religii na potrzeby dalszego wywodu rozumiem dominujący system wierzeń, określających lub odnoszących się do tego, co i dla czego jest strefą sacrum^[10], oraz praktyk w danej społeczności^[11]. Uznanie za religię jedynie dominującego systemu służy uniknięciu problemu partykularyzmu kulturowego, tj. przyjęcia, że nie można mówić o jednym systemie normatywnym, lecz grupie wzajemnie przenikających się systemów, co skutkuje koniecznością analizy każdego z systemów w badaniach^[12]. Zasadne wydaje się również wskazanie, że w tekście jako prawo religijne traktuję prawo,

⁵ Marek Zirk-Sadowski, *Wprowadzenie do filozofii prawa* (Warszawa: Wolters Kluwers, 2021), 23-142.

⁶ Maria Borucka-Arctowa, *Świadomość prawna a planowe zmiany społeczne* (Wrocław: PAN, 1981), 75.

⁷ Maciej Koszowski, *Dwadzieścia osiem wykładów ze wstępu do prawoznawstwa* (Warszawa: Wyd. CM, 2019), 73.

⁸ Podobnie: Eugen Ehrlich, *Żywe prawo ludów Bukowiny*, 155-156. https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/368030/PDF/NDIGCZASo17172_1912_005.pdf. [dostęp: 7.5.2022].

⁹ Joxerramon Bengoetxea, „Legal institutions and the comparison of legal cultures” *Oñati Socio-Legal Series*, nr 6 (2022): 1653.

¹⁰ Harold Berman, „Religious Luckman Foundations of Law in the West. An Historical Perspective” *Journal of Law and Religion*, nr 1 (1991): 38; Brent Nongbri, *Before Religion: A History of a Modern Concept* (New Haven: Yale University Press, 2013), 20.

¹¹ Émile Durkheim, *Elementarne formy życia religijnego: system totemiczny w Australii* (Warszawa: PWN, 1990) 26.

¹² Jarich Oosten, „Cultural Anthropological Approaches” *Contemporary Approaches to the Study of Religion*, 2 (1985): 283.

które swoje uzasadnienie znajdujące w normach religijnych. Na marginesie wskazać należy, że pojęcie systemu wierzeń odnosi się do wiary w zjawiska nieudowodnialne przy dostępnym poziomie wiedzy i technologii. Jest to kategoria niezależna od osądów etycznych, tj. wskazywania czy dane przekonania są dobre bądź złe, słuszne czy niesłuszne.

Jak już wskazano wcześniej, prawo i religia kształtowały się już w pierwotnych fazach powstawania społeczeństwa. Początkowo normy przestrzegane przez pojedyncze jednostki były internalizowane przez inne jednostki i ich zbiorowości, w konsekwencji tworząc pewne normy powszechne. Jak się wydaje, każde uznanie danej normy znajdowało różne uzasadnienie jednostkowe – każdy inaczej interpretował dlaczego przestrzega danej normy czy też dlaczego wierzy. Niewątpliwie normy religijne pozwalały w pewien sposób ujednolicić uzasadnienie przestrzegania norm prawnych w sposób pozytywny (poza sankcjami), co przyczyniało się do wzmocnienia więzów społecznych i katalizowało wzrost i rozwój społeczny^[13]. Nie można jednoznacznie przyznać pierwszeństwa którejkolwiek z omawianych instytucji. Choć współcześnie uważa się je za niezależne od siebie, to w swojej genezie były one praktycznie nierozzerwalne^[14]. Gdyby nie prawo religia pozostawałaby rozproszonym i nieinstytucjonalnym systemem wierzeń, a gdyby nie religia prawo nie zyskałoby powszechnej skuteczności i akceptacji społecznej. Innymi słowy, ażeby prawo (i władza) w pierwotnych fazach rozwoju społecznego znalazły akceptację i upowszechniły się, niezbędne było istnienie religii. Aby powstała norma prawna niezbędna była norma religijna. Jest to widoczne w pierwszych kodeksach prawnych, w szczególności w ich preambułach^[15]. Podkreślić przy tym należy, że uzasadnienie prawa normami religijnymi opierało się nie tylko na wierze w istnienie istoty wyższej (Boga, bóstw), ale również kulcie zmarłych^[16]. To ostatnie współcześnie stanowi egzemplifikację odejścia od religijnego uzasadniania norm prawnych. Początkowo wskazywano, że przez zapewnienie ochrony prawnej zmarłym (zwłokom ludzkim, miejscom ich spoczynku, etc.) chroni się

¹³ Ernest Partridge, „Posthumous Interests and Posthumous Respect” *Ethics*, 2 (1981): 256.

¹⁴ Ruslan Allalyev, „Religious origins of the rule of law conception in the United States” *Amazonia Investiga*, 7 (2018): 212-217.

¹⁵ Władysław Bojarski, „Czy homo religious?: geneza religijna kodeksów praw antycznych” *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia*, nr 31 (1999): 7-12.

¹⁶ Bao Zhao, „Posthumous Reputation and Posthumous Privacy in China: The Dead, the Law, and Social Transition” *Brooklyn Journal of International Law*, 1 (2014): 280.

wartości religijne^[17]. Z powyższego zrezygnowano, wskazując, że w przypadku naruszenia zwłok ludzkich lub grobu dobrem prawnie chronionym jest inna wartość – w zależności od przyjętych rozwiązań legislacyjnych – zbiorowa (ład społeczny, porządek publiczny) lub indywidualna (godność, cześć, dobre imię)^[18]. Warto zatem przeanalizować inne, mniej oczywiste przykłady pozostałości prawa religijnego w obecnych systemach prawnych.

3 | Podłoże religijne współczesnych instytucji prawnych na wybranych przykładach

Powszechnie uważa się, że współczesne wartości, do których często prawodawcy odwołują się w preambułach konstytucji, swój rodowód znajdują w myślach osiemnastowiecznych filozofów. Jak twierdzi Peter Hill nie jest to do końca zgodne z prawdą. Autor ten wskazuje, że zasada równości wobec prawa wywodzi się z aksjologii chrześcijańskiej, głoszącej równość wszystkich ludzi, jako stworzonych na podobieństwo Boga, tj. normy nakazującej traktować innych jednakowo^[19]. Jak wskazuje Joshua Berman hierarchiczna struktura starożytnych społeczeństw bliskowschodnich została odrzucona na gruncie teologicznym. Wartość członków państwa Izraela wywodzi się ze zbiorowej ugodowej relacji z Bogiem, w której każdy członek jest podwładnym królem Króla nad Królami^[20]. Hill podkreśla, jak kluczowe znaczenia dla rozwoju handlu i gospodarki miała zasada równości na początku epoki nowożytnej przy wzmożonej mobilności społecznej oraz wzroście znaczenia wymiany międzynarodowej^[21]. Współczesne uzasadnienie równości wobec prawa uzasadnia się poprzez wywodzenie

¹⁷ Art. 197 ustawy z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny, Dz. U. z 1969 r., Nr 13 poz. 94.

¹⁸ Michał Najman, „Determinants of the Object of Protection of the Crime of Desecration of a Corpse and a Grave and Defamation of a Deceased Person”, *Krytyka Prawa. Niezależne Studia nad Prawem*, nr 3 (2021): 241-254.

¹⁹ Peter Hill, *The Ideological Origins of the Rule of Law*. sol3/papers.cfm?abstract_id=3166294. [dostęp: 30.8.2022].

²⁰ Joshua Berman, *Created Equal: How the Bible Broke with Ancient Political Thought* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 169.

²¹ Hill, *The Ideological Origins of the Rule of Law*.

jej z godności przynależnej każdemu człowiekowi^[22]. Warto zwrócić uwagę, że obecne uzasadnienie w swojej istocie nie odbiega znacząco od uzasadnienia religijnego, tj. opartego na podobieństwie człowieka do Boga. Ową cechę podobieństwa zastąpiono inną cechą bez odwoływania się do innych systemów normatywnych, czyli tworząc własny (prawny) porządek aksjologiczny^[23].

Z zasady równości wobec prawa Hill wywodzi dalej rozwój instytucji związanych ze świadczeniem pomocy osobom w trudnej sytuacji życiowej (polityki społecznej)^[24]. Autor wskazuje, że zgodnie z przyjętą zasadą równości wszystkich ludzi każdemu człowiekowi należy się taki sam szacunek, niezależnie od jego zamożności, stanu zdrowia czy statusu społecznego^[25]. Współcześnie wskazane instytucje uzasadnia się prawami naturalnymi, godnością przysługującą każdemu człowiekowi, zasadą humanitaryzmu czy też zasadę sprawiedliwości społecznej^[26].

Avner Grief i Guido Tabellini wskazują, że głoszona w doktrynie chrześcijańskiej wartość wspólnoty, tj. norma nakazująca traktować grupę i jej potrzeby ponad potrzeby jednostki, a więc więzów społecznych innych niż opartych na więzach krwi, przyczyniła się do rozwoju instytucji osoby prawnej (*corporation*), a tym samym dała podstawy do rozwoju prawa handlowego i w konsekwencji wzrostu i rozwoju gospodarczego^[27]. Współcześnie jako uzasadnienie osoby prawnej wskazuje się wzrost i rozwój gospodarczy oraz przemiany rewolucyjne ustrojów politycznych i społecznych w XIX wieku, które przyczyniły się do przejścia znacznych nakładów finansowych w ręce podmiotów prywatnych (dotychczas kapitał skupiony był w rękach Państwa) i możliwość dokonywania inwestycji z zabezpieczeniem inwestorów^[28].

²² John Macready, *Hannah Arendt and the fragility of human dignity* (Lanham: Lexington Books, 2018), 18.

²³ Michał Najman, „Jak rozumieć godność w prawie” *Przegląd Prawa i Administracji*, t. CXXVII (2021): 98-106.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Biblia, Księga kapłańska 25: 35-38. <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=102>. [dostęp: 30.8.2022].

²⁶ Zygmunt Ziemiński, *Sprawiedliwość społeczna jako pojęcie prawne* (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1996), 33.

²⁷ Avner Grief, Guido Tabellini, „The Clan and the Corporation: Sustaining Cooperation in China and Europe” *Journal of Comparative Economics*, nr 1 (2015): 25.

²⁸ Maciej Skory, „Osobowość prawna w sferze stosunków gospodarczych – wybrane zagadnienia konstrukcyjne”, [w:] *Osobowość prawna jako przesłanka wykonywania konstytucyjnych wolności i praw*, ed. Michał Bernaczyk, Mariusz Jabłoński

Kolejnym przykładem pozostałości prawa religijnego we współczesnych instytucjach prawa świeckiego jest ochrona zmarłych. Na wstępie wskazać należy, że ochrona zmarłych jest dwutorowa – obejmuje ochronę pozostałości fizycznych (zwłok) zmarłego oraz innych wartości z nim związanych, np. czci, dobrego imienia, wizerunku, etc. Prawna ochrona zmarłych swoje uzasadnienie znajduje w kulcie zmarłych i postrzeganiu zmarłych jako bóstwa, często mające wpływ na świat żywych^[29]. Podobnie kształtowała się kwestia postępowania ze zwłokami. Podłoże ich ochrony pierwotnie oparte było na wierze w istnienie w ciele człowieka cząstki Boga^[30] czy też wierze, że zmarli mają możliwość ingerowania w świat żywych^[31]. Obecnie wskazane instytucje uzasadnia się dobrami zbiorowymi, jak ład społeczny, porządek publiczny^[32] albo dobrami indywidualnymi, jak godność, cześć (przy założeniu, że niektóre dobra osobiste podlegają pośmiertnej ochronie prawnej)^[33].

Innym przykładem pozostałości prawa religijnego w obecnym prawie jest instytucja władzy rodzicielskiej. Pierwotnie rodzicielstwo i wynikające z niego uprawnienia względem dziecka uzasadniano względami biologicznymi^[34]. Najprostszym wyjaśnieniem tego poglądu jest to, że dziecko stworzone jest z mężczyzny, co rodzi roszczenie majątkowe do tego dziecka. Przez setki lat dzieci były postrzegane jako przedłużenie ciała ojca (*extension of their father's body*)^[35]. Przekonanie to wywodzono z judeochrześcijańskiej przypowieści o stworzeniu mężczyzny przez Boga a następnie kobiety z żebra mężczyzny. Tak jak Bóg-stworzyciel był władcą (właścicielem) całego Świata, w tym wszystkich ludzi z racji tego, że był ich stwórcą,

(Wrocław: Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, 2019), 165.

²⁹ Juliusz Makarewicz, *Wstęp do filozofii prawa karnego* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2009), 147- 220.

³⁰ Daphna Hacker, "The rights of the dead through the prism of Israeli succession disputes" *International Journal of Law in Context*, nr 3 (2015): 42-43.

³¹ Renata Iwicka, *Źródła klasycznej demonologii japońskiej* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2018), 24.

³² Najman, „Determinants of the Object of Protection of the Crime of Desecration of a Corpse and a Grave and Defamation of a Deceased Person”, 241.

³³ Ibidem, 245.

³⁴ Frank Diertrich, „Critical Reflection and the Limits of Parental Authority” *Journal of Applied Philosophy*, nr 4 (2022): 563.

³⁵ Dara Purvis, „The Origin of Parental Rights: Labor, Intent, and Fathers” *Florida State University Review*, (2014): 653; Manuel Vial-Dumas, Parents, Children, and Law” *Journal of Family History*, 4 (2014): 308-313.

tak mężczyzna obdarzony przez Boga zdolnością prokreacji miał władzę nad dzieckiem jako własnością, produktem zdolności reprodukcyjnych ułożonej kobiety i mógł je zmuszać do pracy, decydować o nich, wydawać za mąż lub sprzedawać jak niewolników – w zależności od potrzeb^[36]. Stąd też wywodzi się *patria potestas* w prawie rzymskim^[37]. Współcześnie ani w prawodawstwie, ani w doktrynie nie wskazuje się z czego wynika przyznanie rodzicom atrybutu do pieczy, reprezentacji i zarządu majątkiem małoletniego dziecka. Część autorów podkreśla rzymski rodowód tej instytucji^[38]. Kluczem do zrozumienia idei pewnych zjawisk społecznych jest znalezienie odpowiedzi na pytanie, dlaczego one występują. Odnośnie do władzy rodzicielskiej przyjmuje się jedynie jako aksjomat, że przysługuje ona co do zasady biologicznym rodzicom dziecka wobec dziecka od chwili jego narodzin do osiągnięcia przez niego pełnoletności. Kwestia, czy aksjologiczne podłoże władzy rodzicielskiej jest inne aniżeli wynikające z traktowania dziecka jako „inwestycji na przyszłość”, pozostaje nierozwiązana^[39]. Na marginesie wskazać należy, że przekonanie, że dziecko stanowi własność ojca do dziś praktykowany jest w krajach muzułmańskich^[40].

Innym przykładem pozostałości prawa religijnego we współczesnym prawodawstwie jest prawo ochrony środowiska. Jego podłoże znajduje różne uzasadnienie w zależności od wykształconych wierzeń. W nurtach hinduistycznych norma nakazująca protekcję innych gatunków oraz przyrody nieożywionej wynika z wiary w wędrówkę dusz oraz reinkarnację^[41]. W religii katolickiej uznaje się, że człowiek nie tylko mieszka na ziemi, ale z niej został powołany do życia. Z tym koresponduje określenie pierwszego człowieka (hebr. *adam*), które oznacza pył ziemi, z którego istota ludzka

³⁶ Barbara Woodhouse, „Who Owns the Child?” *William & Mary Law Review*, 33 (1992): 1036.

³⁷ Wiesław Litewski, *Prawo Rzymskie Prywatne* (Warszawa: PWN, 2003), 190-191.

³⁸ Martyna Stępień, „Istota władzy rodzicielskiej” *Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne*, 27 (2019): 62; Vial-Dumas, „Parents, Children, and Law”, 303; Purvis, „The Origin of Parental Rights: Labor, Intent, and Fathers”, 64.

³⁹ Susan Cochrane, „Children as By-products, Investment Goods and Consumer Goods: A Review of Some Micro-economic Models of Fertility” *Population Studies*, nr 3 (1975): 373-390.

⁴⁰ Jonathan Montgomery, „Children as property?” *The Modern Law Review*, nr 3 (1988): 323-342.

⁴¹ Jan Kieniewicz, *Historia Indii* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980), 75-81; Marta Jakimowicz-Shah, Andrzej Jakimowicz, *Mitologia indyjska* (Warszawa: Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, 1982), 10-14.

została uformowana przez Boga^[42]. Nadto, Ziemia utożsamiana jest jako własność Boga („Pańska jest ziemia i to, co ją napełnia, świat i ci, którzy na nim mieszkają”^[43], „Nie wolno sprzedawać ziemi na zawsze, bo ziemia należy do Mnie, a wy jesteście u Mnie przybyszami i osadnikami”^[44]). Współcześnie ochronę środowiska naturalnego uzasadnia się względami naukowymi. Słusznie podkreśla się długofalowe zagrożenia wynikające z ocieplenia klimatu oraz zaniku bioróżnorodności^[45]. Wiele kultur posiada wierzenia duchowe lub religijne, które podkreślają świętość natury^[46]. Przekonania te często promują szacunek dla środowiska, co prowadzi do działań ochronnych mających na celu zachowanie zasobów naturalnych w ramach oddania im czci. W szczególności kultury rdzenne posiadają bogatą tradycyjną wiedzę ekologiczną na temat swojego lokalnego środowiska. Wiedza ta, przekazywana z pokolenia na pokolenie, wnosi cenny wkład w zrównoważone praktyki i ochronę środowiska. Społeczności tubylcze często mają silny związek ze swoimi ziemiami i opowiadają się za ich ochroną^[47]. Powyższy przykład uwiadamia pierwotnie naukową rolę religii w życiu społecznym. Szacunek dla środowiska naturalnego nie miał jedynie wymiaru transcendentnego, ale również ekonomiczny. Innymi słowy, przypisywanie przyrodzie cech boskich wynikało z realizacji przez nią funkcji przyziemnych, takich jak dostarczanie pożywienia, schronienia i surowców^[48]. Brak możliwości technologicznych wykazania negatywnego

⁴² Adam Romejko, „Religia a troska o ochronę środowiska naturalnego” *Studia Gdańskie*, t. XII (2017): 249.

⁴³ Biblia, Księga Psalmów 24:1, <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=857>. [dostęp: 30.8.2022].

⁴⁴ Biblia, Księga kapłańska 25:23, <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=117>. [dostęp: 30.8.2022].

⁴⁵ Therese Johansson, Joakim Hjältén, Johnny de Jong, Henrik von Stedingk, „Environmental considerations from legislation and certification in managed forest stands: A review of their importance for biodiversity” *Forest Ecology and Management*, 303 (2013): 98-112.

⁴⁶ Mircea Eliade, *The sacred and the profane. The nature of religion* (Orlando: Harcourt, 1987), 116-122.

⁴⁷ Veronica Strang, „Elemental Powers: Water Beings, Nature Worship, and Long-Term Trajectories in Human-environmental Relations” *Kritisketnografi. Swedish Journal of Anthropology*, 2 (2021): 17.

⁴⁸ Yoseph Maru, Aster Gebrekirstos, Getahun Haile, „Indigenous ways of environmental protection in Gedeo community, Southern Ethiopia. A socio-ecological perspective” *Cogent Food & Agriculture*, 6 (2020): 2.

wpływu nadmiernej eksploatacji natury determinował zagwarantowanie jej ochrony przez uznanie ją za *sacrum*^[49].

Kolejną sferą prawa, w której widoczne są wpływy prawa religijnego, jest gałąź prawa żywieniowego i związana z nim kwestia praw zwierząt. Jak już wskazano powyżej, część religii, w szczególności wywodzących się z dżinizmu^[50], uznaje za aksjomat nieśmiertelność duszy i jej wędrówkę oraz reinkarnację, a więc wiarę, że po śmierci człowieka, jego dusza wstępuje lub odradza się pod inną postacią. Wynika stąd, że nie należy spożywać innych istot żyjących, gdyż mogą być one innym wcieleniem osób zmarłych. Biblia z kolei, stypuluje w Księdze Rodzaju zakaz spożywania krwi, gdyż krew utożsamiana jest z Bogiem, jako coś co daje życie, to zaś pochodzi od Boga^[51]. Przykłady wpływu prawa religijnego na współczesne prawo żywieniowe widoczne są szczególnie w Izraelu^[52] oraz krajach muzułmańskich oraz w Indiach^[53]. Z drugiej strony, część badaczy wskazuje jednak, że zakaz spożywania niektórych zwierząt, nawet w pismach świętych, wynikał pierwotnie ze względów epidemiologicznych^[54]. Obecnie uzasadnienie pewnych norm żywieniowych, poza czynnikami zdrowotnymi, uzasadniane jest tożsamymi względami co ochrona środowiska, a także prawami naturalnymi, z których m.in. wywodzi się ograniczoną osobowość prawną zwierząt^[55]. W tym ostatnim przypadku ponownie uwidacznia się przeniesienia aksjomatu uzasadnienia z Boga na dobro prawne (tu: osobowość prawną). Upraszczając, uzasadnienia praw zwierząt, przy pominięciu podłoża religijnego, ogranicza się do stworzenia często sztucznej (prawnej) kategorii aksjologicznej. Mechanizm postępowania jest tożsamy z uzasadnieniem religijnym. Opiera się na stworzeniu systemu normatywnego opartego na ustalonej aksjologii.

⁴⁹ Steve Kquofi, „Degradation of aesthetic aspects of the natural environment: a case of Accra, Ghana” *International Journal of Applied Environmental Sciences*, nr 1 (2011): 77-78.

⁵⁰ Jakimowicz-Shah, Jakimowicz, *Mitologia indyjska*, 12.

⁵¹ Biblia, Księga Rodzaju 9:4, <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=9>. [dostęp: 30.8.2022].

⁵² Ronit Vered, „Prescribing pork in Israel” *Gastronomica*, 3 (2010): 19-22.

⁵³ <https://www.national-geographic.pl/arttykul/w-indyjskim-miescie-wprowadzono-zakaz-sprzedazy-i-konsumpcji-miesa>. [dostęp: 30.8.2022].

⁵⁴ Amin Nanji, Samuel French, „Relationship between pork consumption and cirrhosis” *Diet and Disease*, 23 (1985): 681-683.

⁵⁵ Veerle Plavoet, „The attribution of limited legal personality to nonhuman species” *Journal of Animal Ethics*, 1 (2020): 49-58.

Jako przykład pozostałości prawa religijnego we współczesnym prawie konstytucyjnym wskazać można też dwuizbowość parlamentów. Jak już wskazywano powyżej, początkowo władzę uzasadniano boskim pochodzeniem bądź namaszczeniem od Boga panującego^[56]. Wpłynęło to na wzrost znaczenia osób poświęcających się wpływowi na wzrost znaczenia i upowszechnianie wierzeń, na których oparty był autorytet władzy (późniejsze duchowieństwo). Z czasem duchowieństwo zaczęło ingerować w decyzyjność władzy stanowiąc jej zaplecze pozaekonomiczne, co było szczególnie istotne podczas kryzysów gospodarczych. W zależności od uwarunkowań historycznych wykształcono organy doradcze, później prawodawcze, w których zasiadali przedstawiciele duchowieństwa. Warto podkreślić tu, że rola religii miała pierwotnie charakter naukowy, tzn. normami religijnymi uzasadniano pewne zjawiska przyrodnicze czy też społeczne. Wraz z rozwojem nauki i techniki rola duchowieństwa zaczęła słabnąć i jego przedstawiciele byli wypierani przez przedstawicieli nauki. Podkreślenia wymaga jednak fakt, że duchowieństwo zarówno pierwotnie, jak i obecnie wyróżniało się wysokim poziomem wykształcenia na tle pozostałych grup społecznych. Stąd też pokłosiem tegoż, tj. obecności ludzi „światłych” w organach prawodawczych, są dzisiejsze izby wyższe parlamentów^[57].

Za pozostałość prawa religijnego we współczesnym prawie uznać można też siedziby władz. Jak się wydaje wydzielenie pewnych przestrzeni zarezerwowanych wyłącznie dla władzy swoje pierwotne uzasadnienie czerpie z podziału sfer na *sacrum* i *profanum*^[58]. Istota tego podziału zawiera się w wyróżnieniu dwóch porządków, spośród których pierwszy odnosi się do wszystkiego co święte, dotyczące czci i kultu religijnego, drugi natomiast wiąże się z przestrzenią świecką, zsekularyzowaną, powszednią^[59]. Tak jak wyodrębniano przestrzeń na Ziemi dla bóstwa, tak z rozwojem państwowości, pomijając względy strategiczne, ekonomiczne i gospodarcze, zaczęto wydzielać sferę dla władzy i przypisywać jej nienaruszalność, podobną jak dla strefy *sacrum*. Obecnie siedziby władz podlegają ochronie prawnej. Nie wskazuje się jednak innych podstaw ich tworzenia poza

⁵⁶ Bojarski, „Czy homo religious?”, 5.

⁵⁷ Hill, *The Ideological Origins of the Rule of Law*.

⁵⁸ Marian Broda, „II. European civilization, the sacrality and secularity: Between *sacrum* and *prophanum*: Authority, knowledge, Democracy” *LIMES: Cultural Regionalistics*, nr 2 (2009): 118.

⁵⁹ Weronika Nowacka, „Gdzie kończy się *sacrum* a zaczyna *profanum*. Antropologiczna analiza problemu na przykładzie przestrzeni cmentarnej” *Pracownia kultury*, 9 (2016). www.laboratoriumkultury.us.edu.pl/?p=31244. [dostęp: 30.8.2022].

względnymi organizacyjnymi czy reprezentacyjnymi. Zapomina się, że instytucje siedzib władz publicznych wywodzą się z prawa religijnego^[60].

Niewątpliwym przykładem pozostałości prawa religijnego we współczesnych systemach prawa są również elementy rytuałów, które zakładają powołanie się na Boga podczas ślubowania lub składania przysięgi i zawierają elementy rytuałów religijnych związanych z tzw. rytuałami przejścia (*rites of passage*)^[61].

Ostatnim już z przytaczanych przykładów pozostałości prawa religijnego we współczesnym prawie jest tworzenie miejsc upamiętniających dane wydarzenie lub osobę (np. pomników) i przyznawanie im ochrony prawnej. Obecne jako uzasadnienie powstawania takich miejsc wskazuje się prawo do pamięci^[62], które swój rodowód znajduje w pierwotnych wierzeniach^[63] oraz kulcie zmarłych^[64].

4 | Wpływ instytucji pozareligijnych na prawo religijne

Jak wskazano na wstępie prawo i religia kształtowały się równolegle wzajemnie przenikając się i wpływając na swój finalny kształt. Warto zwrócić zatem uwagę na odwrotne niż przedstawione powyżej zjawisko polegające na absorbowaniu przez religię instytucji świeckich. Przykładem tego jest współcześnie utożsamiane z nauką kościoła katolickiego pojęcie godności. Wcześniej szczególną pozycję człowieka uzasadniano obecnością Boga w ciele ludzkim, bądź też stworzeniem go na podobieństwo Boga. Stopniowe upowszechnianie idei odchodzących od uzasadniania rzeczywistości religią, a odwołujące się do nauki (w tym filozofii) przyczyniło się

⁶⁰ Hill, *The Ideological Origins of the Rule of Law*.

⁶¹ Barry Stephenson, *Ritual. A very short introduction* (Oxford-New York: Oxford University Press, 2015).

⁶² Stiina Löytömäki, *Law and the Politics of Memory. Confronting the Past* (Oxford-New York: Routledge, 2014).

⁶³ Harvey Whitehouse, *Modes of religiosity: towards a cognitive explanation of the sociopolitical dynamics of religion* *Method & Theory in the Study of Religion*, 3/4 (2002): 300.

⁶⁴ Makarewicz, *Wstęp do filozofii prawa karnego*, 231.

do wykształcenia innych pojęć niż Bóg uzasadniających pewne niewytłumaczalne naukowo przy obecnym poziomie wiedzy i zaawansowaniu technologicznym prawidłowości. Stąd też, wskazywać zaczęto godność, jako przymiot uzasadniający szczególną pozycję człowieka w świecie, lecz również jako cechę statuującą równość ludzi^[65].

Innym przykładem współczesnego prawa religijnego wywodzącego się z prawa świeckiego jest prawo małżeńskie. Pierwotnie była to instytucja zapewniająca wzmocnienie pozycji polityczno-społecznej jednostek poprzez umożliwienie akumulacji kapitału i spłodzenie potomka celem zapewnienia pozostania majątku w dyspozycji rodu^[66]. Kościół zmienił postrzeganie tej instytucji, czyniąc z niej sakrament nakładający na małżonków obowiązki moralne.

Kolejnym przykładem, gdzie prawo religijne stara się uzasadnić prawo świeckie, jest prawo własności^[67]. Własność wykształciła się w procesie rozwoju społecznego i gospodarczego. Początkowo nurty religijne nie były zainteresowane kwestią własności, w szczególności wskazywaniem ich metafizycznego uzasadnienia^[68]. Wraz z bogaceniem się instytucji religijnych zaczęto uzasadniać ją odwołując się do wartości pozagospodarczych, w szczególności do religii. Część autorów wskazuje na biblijne uzasadnienie prawa własności, jako danej od Boga^[69]. Z powyższego wywodzi też prawo pierwokupu^[70]. Nie można jednak, jak się wydaje, poszukiwać upowszechnienia instytucji własności w prawie religijnym. Własność ma charakter pierwotny w stosunku do wspólnoty, gdyż wynika z wewnętrznej potrzeby prywatności jednostki^[71]. Tym samym, jak się wydaje, własność jest pierwotna co do religii.

⁶⁵ Hill, *The Ideological Origins of the Rule of Law*; Broda, „II. European civilization, the sacrality and secularity”, 120.

⁶⁶ Jerzy Bront, Barbara Nowacka, *Różnorodność związków małżeńskich na świecie* (Krynica Morska: Laterna, 2008), 10.

⁶⁷ Waldemar Wesoły, „Dlaczego Kościół broni własności prywatnej?” *Studia Gdańskie*, t. XXVII (2010): 232-344.

⁶⁸ Piotr Popiołek, „Czy chrześcijanin powinien być bogaty?” *Magazyn Kontakt*, 29 grudnia 2019. <https://magazynkontakt.pl/czy-chrzescijanin-powinien-byc-bogaty/>. [dostęp: 30.8.2022].

⁶⁹ Biblia, Księga Nehemiasza 9:36. <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=1340>. [dostęp: 30.8.2022].

⁷⁰ Biblia, Księga kapłańska 25:23. <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=102>. [dostęp: 30.8.2022].

⁷¹ Anna Młynarska-Sobaczewska, „Trzy wymiary prywatności. Sfera prywatna i publiczna we współczesnym prawie i teorii społecznej” *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, nr 1 (2013): 33.

5 | Podsumowanie

Rekapitułując powyższe wykazano, że wybrane instytucja prawne funkcjonujące współcześnie w obrocie prawnym znajdują swoje podłoże w prawie religijnym. Wykazano również, że obecna jurysprudencja jako podłoże aksjologiczne wskazanych instytucji nie odwołuje się do ich religijnej genezy. Powyższe stanowić może asumpt do dalszych badań, aby odpowiedzieć na pytanie, dlaczego doszło do takiej zmiany oraz dlaczego i czy powinno się poszukiwać uzasadnień pozareligijnych instytucji pierwotnie religijnych?

Dziś prawo winno stać z dala od politycznych sporów o historię, ideologię i religię. Należy pamiętać, że to prawo stanowi filar, na którym opiera się wielokulturowe społeczeństwo. Prawo stanowi podstawę, na której może rywalizować o prym historia, ideologia i religia. Określając ich granice prawodawca musi zachować wyważenie i mieć na względzie, aby przekonania jednego obywatela nie ingerowały w wolności i przekonania innego ani ich nie dominowały. Religia jest z pewnością kwestią wiary jednostek lub społeczności, lecz niekoniecznie jest teistyczna. Znane są religie, które nie wierzą w Boga ani w jakąkolwiek Istotę boską. Religia niewątpliwie ma swoją podstawę w systemie wierzeń lub doktrynach, które są uważane przez tych, którzy je wyznają, jako sprzyjającą ich duchowemu dobrobytowi, ale nie byłoby poprawne stwierdzenie, że religia jest niczym innym jak doktryną lub wiarą. Religia może nie tylko ustanawiać kodeks zasad etycznych przestrzegany przez swoich wyznawców, może również nakazać rytuały i obrzędy, ceremonie i sposoby kultu, które są uważane za integralną część religii, a te formy i obrzędy mogą rozciągać się nawet na takie sfery życia jak żywienie czy ubiór. Z powyższego wnioskować należy, jak się wydaje, że celem i zadaniem współczesnej doktryny prawa jest, po pierwsze, weryfikacja współczesnych instytucji prawnych, w znacznej mierze funkcjonujących w obecnych systemach prawnych jako pozostałości prawa religijnego, często nieznajdujących pozareligijnego uzasadnienia. Po drugie, przy uznaniu, że instytucje prawne, pierwotnie wywodzące się z prawa religijnego, są istotne dla prawidłowego funkcjonowania społeczeństwa, poszukiwanie ich pozareligijnego uzasadnienia. Wreszcie po trzecie, przy tworzeniu nowych instytucji prawnych rzetelne uzasadnianie ich w oderwaniu od norm religijnych, w wielu przypadkach konwertowanych do pozareligijnych norm moralnych funkcjonujących we współczesnych społeczeństwach.

Bibliografia

- Allalyev Ruslan, „Religious origins of the rule of law conception in the United States” *Amazonia Investiga*, 7 (2018): 212-217.
- Bengoetxea Joxerramon, „Legal institutions and the comparison of legal cultures” *Oñati Socio-Legal Series*, nr 6 (2022): 1647-1673. Doi.ORG/10.35295/OSLS.IISL/0000-0000-0000-1361.
- Berger Peter, Thomas Luckman, *Społeczne tworzenie rzeczywistości*. Warszawa: PWN, 2010.
- Berman Harold, „Religious Luckman Foundations of Law in the West. An Historical Perspective” *Journal of Law and Religion*, nr 1 (1991): 3-43. DOI:10.2307/1051071.
- Berman Joshua, *Created Equal: How the Bible Broke with Ancient Political Thought*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Biblia. <https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=102>.
- Bojarski Władysław, „Czy homo religious?: geneza religijna kodeksów praw antycznych” *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia*, nr 31 (1999): 7-12.
- Borucka-Arctowa Maria, *Świadomość prawna a planowe zmiany społeczne*. Wrocław: PAN, 1981.
- Broda Marian, „II. European civilization, the sacrality and secularity: Between sacrum and prophanum: Authority, knowledge, Democracy” *LIMES: Cultural Regionalistics*, nr 2 (2009): 116-125. Doi: 10.3846/2029-0187.2009.2.116-125.
- Bront Jerzy, Barbara Nowacka, *Różnorodność związków małżeńskich na świecie*. Krynica Morska: Laterna, 2008.
- Burgoński Piotr, „Modele relacji między religią i polityką”, [w:] *Religia i polityka. Zarys problematyki*, red. Piotr Burgoński, Michał Gierycz. 216-239. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2014.
- Cochrane Susan, „Children as By-products, Investment Goods and Consumer Goods: A Review of Some Micro-economic Models of Fertility” *Population Studies*, nr 3 (1975): 373-390. Doi: 10.1080/00324728.1975.10412706.
- Diertrich Frank, „Critical Reflection and the Limits of Parental Authority” *Journal of Applied Philosophy*, nr 4 (2022): 562-580. Doi: 10.1111/japp.12555.
- Durkheim Émile, *Elementarne formy życia religijnego: system totemiczny w Australii*. Warszawa: PWN, 1990.
- Ehrlich Eugen, *Żywe prawo ludów Bukowiny*. https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/368030/PDF/NDIGCZASo17172_1912_005.pdf.
- Eliade Mircea, *The sacred and the profane. The nature of religion*. Orlando: Harcourt, 1987.

- Grief Avner, Guido Tabellini, „The Clan and the Corporation: Sustaining Cooperation in China and Europe” *Journal of Comparative Economics*, nr 1 (2015): 1-35. Doi: 10.1016/j.jce.2016.12.003.
- Hacker Daphna, „The rights of the dead through the prism of Israeli succession disputes” *International Journal of Law in Context*, nr 3 (2015): 40-58. Doi:10.1017/S1744552314000354.
- Hill Peter, *The Ideological Origins of the Rule of Law*. sol3/papers.cfm?abstract_id=3166294.
- Iwicka Renata, *Źródła klasycznej demonologii japońskiej*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2018.
- Jakimowicz-Shah Marta, Andrzej Jakimowicz, *Mitologia indyjska*. Warszawa: Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, 1982.
- Johansson Therese, Joakim Hjältén, Johnny de Jong, Henrik von Stedingk, „Environmental considerations from legislation and certification in managed forest stands: A review of their importance for biodiversity” *Forest Ecology and Management*, 303 (2013): 98-112. Doi:10.1016/j.foreco.2013.04.012.
- Kieniewicz Jan, *Historia Indii*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980.
- Koszowski Maciej, *Dwadzieścia osiem wykładów ze wstępu do prawoznawstwa*. Warszawa: Wyd. CM, 2019.
- Kquofi Steve, „Degradation of aesthetic aspects of the natural environment: a case of Accra, Ghana” *International Journal of Applied Environmental Sciences*, nr 1 (2011): 71-79.
- Le Brass Gabriel, „Sociologie religieuse et science des religions” *Archives de Sociologie des Religions*, nr 1 (1956): 3-17.
- Litewski Wiesław, *Prawo Rzymskie Prywatne*. Warszawa: PWN, 2003.
- Löytömäki Stiina, *Law and the Politics of Memory. Confronting the Past*. Oxon-Nowy Jork: Routledge, 2014.
- Macready John, *Hannah Arendt and the fragility of human dignity*. Lanham: Lexington Books, 2018.
- Makarewicz Juliusz, *Wstęp do filozofii prawa karnego*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2009.
- Maru Yoseph, Aster Gebrekirstos, Getahun Haile, „Indigenous ways of environmental protection in Gedeo community, Southern Ethiopia. A socio-ecological perspective” *Cogent Food & Agriculture*, 6 (2020): 1-26. Doi: 10.1080/23311932.2020.1766732.
- Młynarska-Sobaczewska Anna, „Trzy wymiary prywatności. Sfera prywatna i publiczna we współczesnym prawie i teorii społecznej” *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, nr 1 (2013): 33-52. Doi: 10.15804/ppk.2013.01.02.

- Montgomery Jonathan, „Children as property?” *The Modern Law Review*, nr 3 (1988): 323-342. Doi:10.1111/j.1468-2230.1988.tb01759.x.
- Najman Michał, „Determinants of the Object of Protection of the Crime of Desecration of a Corpse and a Grave and Defamation of a Deceased Person”, *Krytyka Prawa. Niezależne Studia nad Prawem*, nr 3 (2021): 241-254. Doi:10.7206/kp.2080-1084.483.
- Najman Michał, „Jak rozumieć godność w prawie” *Przegląd Prawa i Administracji*, t. CXXVII (2021): 95-113. Doi:10.19195/0137-1134.127.6.
- Nanji Amin, Samuel French, „Relationship between pork consumption and cirrhosis” *Diet and Disease*, 23 (1985): 681-683. Doi:10.3390/ijerph6092417.
- Nongbri Brent, *Before Religion: A History of a Modern Concept*. New Haven: Yale University Press, 2013.
- Nowacka Weronika, „Gdzie kończy się sacrum a zaczyna profanum. Antropologiczna analiza problemu na przykładzie przestrzeni cmentarnej” *Pracownia kultury*, 9 (2016). www.laboratoriumkultury.us.edu.pl/?p=31244.
- Oosten Jarich, „Cultural Anthropological Approaches” *Contemporary Approaches to the Study of Religion*, 2 (1985): 351-384. doi.org/10.1515/9783110815818.351.
- Partridge Ernest, „Posthumous Interests and Posthumous Respect” *Ethics*, 2 (1981): 243-264.
- Plavoet Veerle, „The attribution of limited legal personality to nonhuman species” *Journal of Animal Ethics*, 1 (2020): 49-58. Doi:10.5406/janimalethics.10.1.0049.
- Popiołek Piotr, „Czy chrześcijanin powinien być bogaty?” *Magazyn Kontakt*, 29 grudnia 2019. <https://magazynkontakt.pl/czy-chrzescijanin-powinien-byc-bogaty/>.
- Purvis Dara, „The Origin of Parental Rights: Labor, Intent, and Fathers” *Florida State University Review*, (2014): 645-696. Doi: 10.2139/ssrn.2115696.
- Romejko Adam, „Religia a troska o ochronę środowiska naturalnego” *Studia Gdańskie*, t. XII (2017): 247-261.
- Russell Bertrand, „On denoting” *Mind*, Vol. CXIV (2005): 873-887.
- Skory Maciej, „Osobowość prawna w sferze stosunków gospodarczych – wybrane zagadnienia konstrukcyjne”, [w:] *Osobowość prawna jako przesłanka wykonywania konstytucyjnych wolności i praw*, ed. Michał Bernaczyk, Mariusz Jabłoński. 161-178. Wrocław: Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, 2019. DOI: 10.34616/23.19.151.
- Stephenson Barry, *Ritual. A very short introduction*, Oxford-New York: Oxford University Press, 2015.
- Stępień Martyna, „Istota władzy rodzicielskiej” *Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne*, 27 (2019): 61-71. DOI: 10.19195/1733-5779.27.4.

- Strang Veronica, „Elemental Powers: Water Beings, Nature Worship, and Long-Term Trajectories in Human-environmental Relations” *Kritisketnografi. Swedish Journal of Anthropology*, 2 (2021): 15-34. Doi:10.33063/diva-463871.
- Vered Ronit, „Prescribing pork in Israel” *Gastronomica*, 3 (2010): 19-22. DOI:10.1525/gfc.2010.10.3.19.
- Vial-Dumas Manuel, „Parents, Children, and Law” *Journal of Family History*, 4 (2014): 307-329. DOI:10.1177/0363199014554862.
- Wesoły Waldemar, „Dlaczego Kościół broni własności prywatnej?” *Studia Gdańskie*, t. XXVII (2010): 232-344.
- Whitehouse Harvey, „Modes of religiosity: towards a cognitive explanation of the sociopolitical dynamics of religion” *Method & Theory in the Study of Religion*, (3/4 (2002): 293-315. Doi: 10.17192/mjr.2007.11.3623.
- Woodhouse Barbara, „Who Owns the Child?” *William & Mary Law Review*, 33 (1992): 995-1122.
- Zhao Bao, „Posthumous Reputation and Posthumous Privacy in China: The Dead, the Law, and Social Transition” *Brooklyn Journal of International Law*, 1 (2014): 270-352.
- Ziemiński Zygmunt, *Sprawiedliwość społeczna jako pojęcie prawne*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1996.
- Zirk-Sadowski Marek, *Wprowadzenie do filozofii prawa*. Warszawa: Wolters Kluwers, 2021.

